

activiteit alleen onder hun eigen condities kunnen worden toegepast – en dat het verwaarlozen van dat onderscheid daarom de wereld bedreigt. De toepassing van het ‘arbeid’-perspectief op de productie van objecten bedreigt het permanente en gemeenschappelijke karakter van de door mensen geproduceerde artefacten, terwijl de introductie van ‘werk’-verwachtingen binnen het domein van de politiek de kwetsbaarheid van het politieke leven schaadt. Frampton concentreert zich op het eerste gezichtspunt, op Arendt’s analyse dat het verschil tussen ‘arbeid’ en ‘werk’ door de moderne samenleving wordt verwaarloosd. De moderne samenleving is volgens haar een ‘arbeidersmaatschappij’. Bij Arendt staat deze term gelijk aan de ‘consumptiemaatschappij’. Ze schrijft: ‘Daar echter arbeid en consumptie (...) slechts twee fasen zijn van een en hetzelfde proces, de mens door de noodzakelijkheden van het leven opgelegd, is dit alleen maar een andere manier om te zeggen dat wij leven in een maatschappij van arbeiders.’³ Dit heeft fatale gevolgen, stelt Arendt: overmatige consumptie en overvloed verminderen uiteindelijk de waarde van de dingen, en plaatst vraagtekens bij hun gemeenschappelijkheid. Met de ontwikkeling van de mechanische en gerationaliseerde productie ontstonden nieuwe criteria om het eindpunt van het productieproces te waarderen, namelijk de criteria ‘proces’ en ‘winst’.

Op dit punt ziet Frampton een parallel met het veld van de architectuur:

Gebouwen worden steeds vaker ontworpen als een reactie op de mechanica van hun bouw. Oftewel:

procesmatige onderdelen zoals torenkranen, liften, roltrappen, trappen, stortkokers, gangen, servicekernen en auto’s bepalen veel sterker de configuratie van de gebouwde vorm dan de hiërarchische, meer publieke criteria van ‘plaats’.⁴

Iets dergelijks geldt ook voor de ontwikkeling van geprefabriceerde elementen waardoor het tempo van de productie exponentieel steeg. Mechanische en infrastructurele aspecten, zo betoogt Frampton, bepalen zowel de feitelijke constructie van het gebouw als het ontwerp ervan.⁵ Arendt wijt deze overwinning van de *animal laborans* aan de moderne maatschappij – het is een ontwikkeling die ook de architectonische discipline drastisch heeft veranderd. Je zou kunnen stellen dat de ‘kunst of wetenschap van het construeren van bouwwerken voor menselijk gebruik’ (de bouwkunst) een ‘industrie’ is geworden, waar het productieproces, in plaats van het eindproduct, centraal staat.

3

Dit gebeurt natuurlijk niet alleen buiten het architectenbureau; het is niet alleen een kwestie van economische ontwikkelingen in de markt en industrie. Het werk van

³ Hannah Arendt, *De menselijke conditie* (Amsterdam: Uitgeverij Boom 2009 [1959]), 116.

⁴ Frampton, ‘The Status of Man’, op. cit. (noot 1), 117.

⁵ Ibid., 115-118.

neglecting the distinctions therefore threatens the world: applying the labour perspective to the production of things threatens the permanent and communal character of human artifice, while introducing work expectations within the realm of politics does harm to the frailty of political life. Frampton concentrates on the first perspective, on Arendt’s analysis that in modern society the difference between labour and work is neglected. Modern society, according to her, is a labour society. To her, this term is equivalent to the term consumer society. ‘Labour and consumption,’ she writes, ‘are but two stages of the same process imposed upon man by the necessity of life, this is only another way of saying that we live in a society of laborers.’³ This has fatal consequences, Arendt states: excessive consumption and abundance ultimately reduce the value of things, and challenge their commonality. The development of mechanical and rationalised production has introduced other criteria to value the end of production, namely criteria of process and profit.

On this point, Frampton stresses a parallel with the field of architecture:

Increasingly buildings come to be designed in response to the mechanics of their erection or, alternatively, processual elements such as tower cranes, elevators, escalators, stairs, refuse chutes, gangways, service cores, and automobile determine the configuration of built form to a far greater extent than the hierarchic and more public criteria of ‘place’.⁴

A similar analysis can be made with regard to the development of prefabricated elements, which exponentially increased the pace of production. Mechanical and infrastructural aspects, Frampton argues, determine both the actual construction of the building, but also its design.⁵ It is the victory of the *animal laborans*, which Arendt attributes to modern society – this development also changed the field of architecture drastically. We might argue that ‘art or science of constructing edifices for human use’ (architecture) has become an ‘industry’, wherein the production itself is central, rather than the end products.

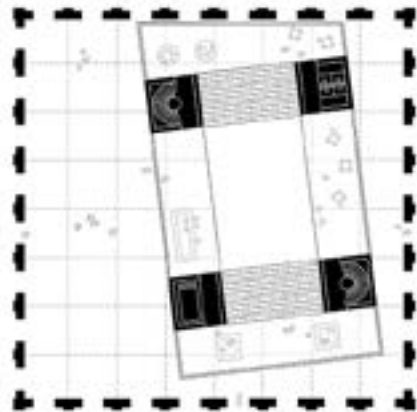
3

This, of course, does not just happen outside the architect’s office, it is not only a matter of economic developments in the market and industries. The work of architects has become instrumentalised too – offices certainly are run with similar economic models, organising the continuous production of designs and buildings. However, a closer look at the work itself also shows a shift in content and character, as Frampton investigates in his article. Arguing with Italian art historian Giulio Carlo Argan alongside Arendt, Frampton

³ Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: The University of Chicago Press, 1998 [1958]), 126.

⁴ Frampton, ‘The Status of Man’, op. cit. (note 1), 117.

⁵ Ibid., 115-118.

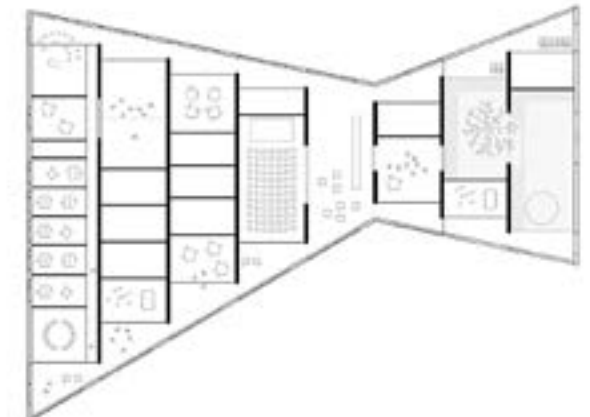
Bauakademie, Berlin, 2018/ Bauakademie, Berlin, 2018

District office, Dachau, 2018/ Regiokantoor, Dachau, 2018

Elementary School, Gehrden, 2018/ Basisschool, Gehrden, 2018

Youth House, Heidelberg, 2017/ Jeugdhonk, Heidelberg, 2017

Meer dan een spelletje Tetris

Hannah Knoop

Beyond a Game of Tetris

Hannah Knoop

architecten is ook geïnstrumentaliseerd – bureaus worden in elk geval op basis van dezelfde economische modellen geëxploiteerd, waarbij ze een voortdurende productie van ontwerpen en gebouwen organiseren. Een nadere beschouwing van het werk zelf laat echter ook een verschuiving in inhoud en karakter zien, zoals Frampton in zijn artikel onderzoekt. Frampton, die zich in debat met de Italiaanse kunsthistoricus Giulio Carlo Argan aan de kant van Arendt schaart, legt uit dat de opkomst van de *homo faber* als architect, waarvan Filippo Brunelleschi een vroeg voorbeeld was, uiteindelijk resulteerde in het onderscheid tussen ‘bedenker’ en ‘maker’. In de praktijk betekent dit een onderscheid tussen de architect en de ambachtsman, de *homo faber* en de *animal laborans*.⁶ De persoon die zowel de bedenker als de planner was, kreeg de rang van *maestro*, terwijl de overige personen die betrokken waren bij het bouwen, werden gedegradeerd tot *animal laborans*. Deze bewuste afstand tussen ‘bedenken’ en ‘bouwen’ was kenmerkend voor de Renaissance.⁷

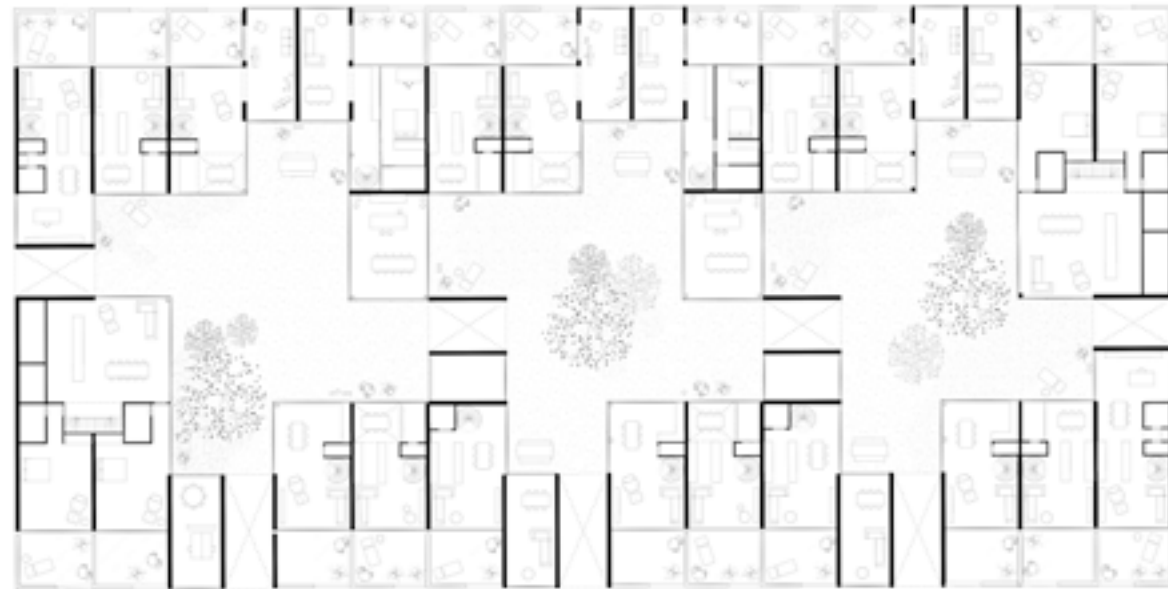
Op basis hiervan, en in samenhang met de eerder genoemde ambiguïteit die Arendt aan de *homo faber* toeschreef, slaat Frampton een brug naar de dubbelzinnigheid van architectuur: ‘De ambiguïteit van architectuur – haar status van “bouwwerk” of “het proces van het bouwen”, die vaak als de verschillende aspecten binnen dezelfde fysieke entiteit aanwezig zijn – weerspiegelt de parallele ambiguïteit van de “homo faber” die noch zuiver kunstenaar, noch zuiver technicus is.’⁸ Volgens Frampton is de opdeling in ontwikkeling en ontwerp enerzijds, en

fabricage en productie anderzijds vooral in de architectuur buitengewoon drastisch. In de architectuur is er duidelijk onderscheid tussen ‘werk’ en ‘arbeid’. Wel moet worden opgemerkt dat het ‘werk’ – het feitelijke handwerk – van de architect (dus van de *maestro*) gerelateerd kon worden aan het feit dat de architect tekeningen creëert, die zijn ideeën overbrengen en documenteren: de positie van de architect veranderde toen de bouwkunst van een autografische kunst – uitsluitend bemiddeld door de persoon van de auteur – veranderde in een allografische kunst.⁹

⁴ Als we dit als uitgangspunt nemen om na te denken over onze huidige situatie, kunnen we ons afvragen of de strikte programma’s van eisen niet precies overeenkomen met deze ontwikkeling op het vlak van architectuur en bouwen? De programma’s leggen de afgelopen jaren steeds meer beperkingen op, waardoor de beweegruimte van architecten verder is afgenomen. Dit proces is niet te stoppen. Architecten staan midden in de arbeidersmaatschappij, als het gaat om het samenvoegen en in elkaar zetten van ruimten – ook hun ‘werk’ (het feitelijke handwerk) is ‘arbeid’ geworden. Maar tegelijkertijd is het ontwerpen zelf

⁶ Ibid., 110.
⁷ Ibid., 111.
⁸ Ibid., 109.

⁹ Zie: Jörg H. Gleiter en Ludger Schwarte (red.), *Architektur und Philosophie: Grundlagen: Standpunkte: Perspektiven* (Bielefeld: Transcript Verlag, 2015), 39-57.

Residential Complex, Munich, 2016/ Woongebouw, München, 2016

Hannah Knoop Meer dan een spelletje Tetris

explains that the rise of the *homo faber* as an architect, of which Filippo Brunelleschi was an early example, ultimately resulted in the separation of ‘inventor’ and ‘fabricator’. In practice, this means a separation between the architect and the craftsman, the *homo faber* and the *animal laborans*.⁶ The person who both invented and planned obtained the rank of *maestro*, while all the other people involved in architecture were degraded to *animal laborans*. This conscious distance between ‘thinking’ and ‘building’ characterised the time of the Renaissance.⁷

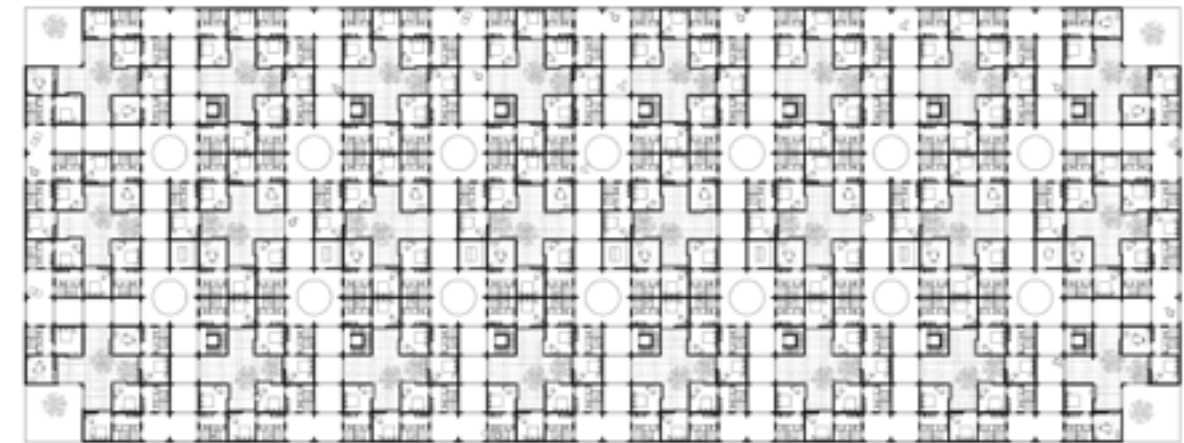
Based on this, and related to the previously mentioned ambiguity that Arendt attributed to the *homo faber*, Frampton bridges the gap to the ambiguity of architecture itself: ‘The ambiguity of architecture – its status as “edification” or as “building” and often as different aspects within the same physical entity – reflects the parallel ambiguity of the “homo faber”, who is neither pure artist nor pure technician.’⁸ According to Frampton, the division into development and design on the one hand and fabrication and production on the other is particularly drastic in the field of architecture. In architecture, there clearly is a separation between ‘work’ and ‘labour’. It should be noted, however, that the ‘work’ – the actual work of the hands – of the architect (that is of the *maestro*) could be related to the fact that the architect creates drawings that convey and document his ideas: the position of the architect

changed through the transfer of architecture from an autograph art – mediated solely by the person of the author – to an allographic art.⁹

⁴ If we proceed from here and reflect on our current situation, do not the determined programme briefs correspond exactly to this development in the field of architecture and building? In their restrictive power, the specifications have increased again in recent years, so that the scope for architects has become even more limited. This process cannot be stopped. Architects are right in the middle of the *labour society* when it comes to merging and assembling rooms – also their work (the work of their hands) has become labour. But at the same time, design itself is also a different kind of process: it changes and transforms itself again and again. It is no longer a repetitive labouring process, as it explores the unforeseen and the unexpected. If open to these aspects, design becomes more complex and creative. Every now and then we see these aspects emerging and being valued. Moments in which architects are invited to (re) think and develop public

⁶ Ibid., 110.
⁷ Ibid., 111.
⁸ Ibid., 109.

⁹ See: Jörg H. Gleiter und Ludger Schwarte (eds.), *Architektur und Philosophie: Grundlagen: Standpunkte: Perspektiven* (Bielefeld: Transcript Verlag, 2015), 39-57.

Temporary Housing, Munich, 2020/ Tijdelijke huisvesting, München, 2020

Hannah Knoop Beyond a Game of Tetris

ook een ander soort proces: het transformeert zichzelf steeds opnieuw. Het is niet langer een repetitief arbeidsproces, maar het verkent het onvoorziene en het onverwachte. Als het hiervoor openstaat, wordt het ontwerpen complexer en creatiever. We zien deze aspecten zo nu en dan opkomen en gewaardeerd worden. Dan worden architecten uitgenodigd om publieke programma's, activiteiten, ruimten opnieuw te overdenken, en ontwikkelen of initiëren zij zelf ontwikkelingen.

Als we het ontwerpen serieus nemen, moeten we concluderen dat zelfs de modus 'werk' niet volledig toepasbaar is op ontwerpprocessen. Tijdens het ontwerpen wordt men geconfronteerd met het onvoorziene of oncontroleerbare, bijvoorbeeld bij een onverwachte locatie of situatie. Dat is een opwindend moment dat een ad-hoc overgang vereist van een repetitief 'arbeiden' op het bureau van de architect, naar 'werken' en zelfs 'handelen'. Het architectonische ontwerp vraagt om arbeid, werk én handelen: om de toepassing van steeds terugkomende taken als het maken van tekeningen, maar ook om (intellectuele) reflectie en handelen. De huidige toestand van prijsvragen laat de teloorgang van dit inzicht zien. De uitdaging voor architecten is dan ook om hun werk te begrijpen en te representeren door middel van de drie modi van de menselijke activiteit. Alleen dan zal het publiek (en zullen opdrachtgevers) de inherente onbepaaldheid van het ontwerpen en de kansen van het onverwachte leren waarderen – dat wil zeggen: om eerder de 'bouwkunst' te waarderen dan de 'bouwkunde'.

5

In het laatste deel van zijn essay legt Frampton een verband tussen Arendt en de Kritische Theorie van de Frankfurter Schule, hoewel hij weet dat Arendt zelf haar twijfels had over deze theorie. Volgens Frampton stelt de Frankfurter Schule, vooral via het denken van Herbert Marcuse en Jürgen Habermas, aspecten aan de orde, die in *The Human Condition* geen rol spelen, namelijk:

Ten eerste, de problematische culturele status van spel en plezier in een toekomstige arbeidzame samenleving na haar hypothetische bevrijding van de consumptiedrang (Marcuse) en, ten tweede, de problematische mogelijkheid om de autonome rationaliteit van wetenschap en techniek te bemiddelen door middel van de reconstructie van de ruimte van de publieke verschijning als een effectief politiek domein (Habermas).¹⁰

Dit kan erop wijzen dat Frampton op zoek is naar een veel politiekere benadering van de architectuur als discipline, dan wat hij distilleerde en interpreteerde uit *The Human Condition*. Zelfs op het moment dat de architectuur beperkt blijft tot een spelletje Tetris binnen vooraf bepaalde kaders, moeten we goed in ons achterhoofd houden dat architectuur publieke, politieke én maatschappelijke dimensies

heeft. Gebouwen zijn tussenvormen, ze creëren publieke ruimte. Het architectonisch ontwerp structureert steden en samenlevingen. Wat betekent dat voor de architect? Deze is meer dan een *animal laborans* en een *homo faber* – het architectonisch ontwerp heeft ook invloed op het politieke leven. De architect moet daarom optreden als publieke intellectueel en een rol in de *vita activa* van de maatschappij opeisen.

Vertaling: InOtherWords, Maria van Tol

10

Frampton, 'The Status of Man', op. cit. (noot 1), 121.

programmes, activities and spaces, or when they initiate development processes themselves.

Taking design seriously, we need to conclude that even the mode of 'work' is not fully applicable to processes of design. While designing, one is confronted with the unforeseen or uncontrollable, as for example evoked by an unexpected site form. These are moments of excitement, requiring the ad hoc transition from repetitive labour in the architecture office to 'working' and even to 'acting'. Architectural design requires labour, work and action, applying repetitive tasks, making drawings, but also (intellectual) reflection and action. The current condition of competitions reveals the loss of such an insight. The challenge for architects therefore is to understand and represent their work through the three modes of human activity. Only then will the public (and commissioners) value the inherent indeterminacy of design and the possibility of the unexpected – that is, value 'architecture' rather than 'building'.

5

In the last part of his essay, Frampton makes a connection between Arendt and the Critical Theory of the Frankfurter Schule, although he knew that Arendt herself had been reserved about their theories. He states that the Frankfurter Schule, namely in the thoughts of Herbert Marcuse and Jürgen Habermas, addresses aspects that the *The Human Condition* did not contain, namely:

First, the problematic cultural status of play and pleasure in a future labouring society after its hypothetical liberation from the compulsion of consumption (Marcuse) and, second, the problematic possibility for mediating the autonomous rationality of science and technique through the reconstitution of the space of public appearance as an effective political realm (Habermas).¹⁰

This might indicate that Frampton is seeking a far more political approach to architecture as a discipline than he has read and worked out from *The Human Condition*. Even in moments that architecture is limited to playing Tetris within predefined confines, this should be kept in mind: architecture includes dimensions of the public, the political and the social. Buildings are in-between, they create public spaces. Architectural design structures cities and societies. What does that mean for the architect? She is positioned beyond the *animal laborans* and the *homo faber* – architectural design also impacts political life. The architect therefore should act as public intellectual, claiming a role in the *vita activa* of society.

10
Frampton, 'The Status of Man',
op. cit. (note 1), 121.